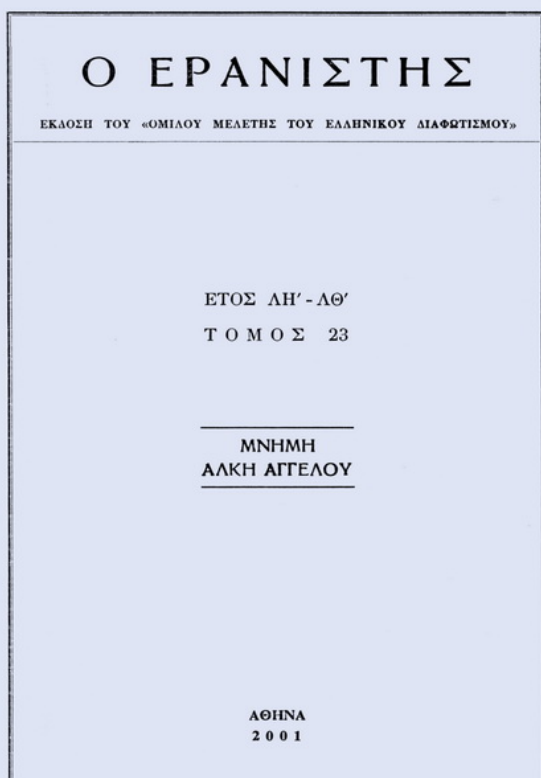

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Η περί εμφύτων ιδεών επιχειρηματολογία του
Θεοδώρου Καβαλλιώτη

Νίκος Κ. Ψημμένος

doi: [10.12681/er.156](https://doi.org/10.12681/er.156)

To cite this article:

Ψημμένος Ν. Κ. (2001). Η περί εμφύτων ιδεών επιχειρηματολογία του Θεοδώρου Καβαλλιώτη. *The Gleaner*, 23, 97–113. <https://doi.org/10.12681/er.156>

Η ΠΕΡΙ ΕΜΦΥΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗ

ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ τοῦ Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτη [Μοσχόπολη 1718 (;) - Μοσχόπολη 1789] στὸ ἐπίμετρο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Εὐσταθίου Ν. Κεκρίδης¹ ἀπὸ τό, ὅσο γνωρίζουμε, μοναδικὸ στὴν Ἑλλάδα χειρόγραφο τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης τῆς Σιάτιστας² ἡ συζήτηση γιὰ τὴ συνεισφορὰ στὶς πνευματικὲς διεργασίες τοῦ δούλου Γένους τοῦ «ιεροκέρυκος καὶ πρωτοπαπᾶ»³ ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ διάσημου διδασκάλου γραμματικῶν καὶ φιλοσοφικῶν κυρίως μαθημάτων στὴ «Νέα Ἀκαδημία» τῆς γενέτειράς του μπορεῖ πλέον —ἐνδεχομένως καὶ ἐπιτέλους— νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ δίχως ἄλλο ἀξιοσπούδαστο τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ *Πρωτοπειρία*,⁴ πὺλ πρὶν ἀπὸ δύο περίπου δεκαετίες βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἰδιαίτερου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ γερμανόφωνων ἐρευνητῶν.⁵ Ἡ μελέτη τοῦ περιε-

1. Πρβ. Εὐστάθιος Ν. Κεκρίδης, *Θεόδωρος Ἀναστασίος Καβαλλιώτης (1718; -1789) — Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους*, ἐκδ. Παρουσία, Ἑκκλησία καὶ θεολογία ἀρ. 4, Καβάλα 1991, σ. 179-282 (στὸ ἐξῆς: *Μεταφυσική*).

2. Τὸ χειρόγραφο, πὺλ συναποτελεῖται ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς *Μεταφυσικῆς*, τῆς *Λογικῆς πραγματείας* καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* καὶ τώρα ἀπόκειται στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη τῆς Σιάτιστας, περιγράφει ὁ Κεκρίδης μὲ τὴ μέγιστη δυνατὴ συντομία στὶς σ. 171-175 τῆς διατριβῆς του. Φωτοτυπία τοῦ χειρογράφου διαθέτει τὸ Κέντρο Ἑρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας (Κ.Ε.ΝΕ.Φ.) τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

3. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ χειρογράφου τῆς *Μεταφυσικῆς*, ὅ.π., σ. 179 (σημείωση). Στούς τίτλους τῆς *Λογικῆς πραγματείας* καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* ὁ Καβαλλιώτης ἀναφέρεται ὡς «σοφολογιώτατος διδάσκαλος» (πρβ. Ε. Ν. Κεκρίδης, ὅ.π., σ. 176 καὶ 177).

4. Ὁ πλήρης τίτλος του: *Πρωτοπειρία παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου, Καὶ Αἰδεσιμωτάτου Διδασκάλου, Ἱεροκέρυκος, Καὶ Πρωτοπαπᾶ Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου τοῦ Μοσχολίτου ξυντεθεῖσα, Καὶ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα Δαπάνη τοῦ Ἐντιμωτάτου, καὶ Χρτισμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρικοῦπα, τοῦ Κοσμήτορος ἐπιλεγομένου ἐν πατρίδι Μοσχολέως. Ἐκτείνῃσιν ἡμέρ. 1770, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι.*

5. Πρβ. Theodoros Anastasiu Kavalliotis aus Moschopolis, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis... gedruckt 1770 in Venedig. Neu bearbeitet, mit*

χομένου τόσο τῆς ἤδη δημοσιευμένης *Μεταφυσικῆς* ὅσο καὶ τῶν χειρόγραφων ἀκόμη πραγματειῶν του γιὰ τὴ *Λογικὴ*⁶ καὶ τὴ *Φυσικὴ*,⁷ ποὺ στὸ σύνολό τους θὰ πρέπει, ὅπως ὑποθέτουμε, νὰ διασώζουν —σὲ γενικές, ἔστω, γραμμὲς— τὰ διαγράμματα τῶν ἀντίστοιχων παραδόσεων τοῦ Καβαλλιώτη «ἐν τῇ νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ τῆς ἰδίας πατρίδος», ὅπου ἀνέπτυξε σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴ, διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητά του,⁸ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει ὅχι μόνον νὰ ὁριοθετήσουμε πληρέστερα καὶ ἀκριβέστερα τὶς διαστάσεις τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ καὶ νὰ διακρίνουμε —ὡς ἓνα σημεῖο τουλάχιστον— τὶς ὁποῖες συναρτήσεις ἢ διαφοροποιήσεις τῆς σκέψης του ἀπὸ τὴ σκέψη προπάντων τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (Κέρκυρα 1716 - Μονὴ Ἀλεξάνδρου τοῦ Νέφσκι κοντὰ στὴ Μόσχα 1806), ποὺ κατὰ πάσαν πιθανότητα ἦταν ὁ τρίτος στὴ σειρά καὶ ἀναμφίβολα ὁ σημαντικότερος διδάσκαλός του στὴ φιλοσοφία⁹ μετὰ τὸν ἀριστοτελικὸ Ἰωάννη Χαλκέα (Μοσχόπολη 1667 - Μοσχόπολη πρὶν ἀπὸ τὸ 1740)¹⁰ καὶ τὸν νεωτερικὸ Σεβαστὸ Λεοντιάδη (Κα-

dem heutigen Zustande der albanischen Schriftsprache verglichen, sowie mit Einführung und Register versehen von Arnim Hetzer. Albanisch - Deutsch - Neugriechisch - Aromunisch. Balkan-Archiv, Neue Folge - Beiheft 1, Helmut Buske Verlag, Ἀμβούργο 1981 καὶ Arnim Hetzer, «Neues zu Kavalliotis *Protopeiria*», *Balkan Archiv*, Neue Folge 8, Ἀμβούργο 1983, σ. 95-158. Πρβ. ἐπίσης τὶς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις τοῦ Max Demeter Peyfuss στὴ μελέτη του «Marginalien zu Theodor A. Kavalliotés», *Oesterreichische Osthefte* 27 (1985), 381-388.

6. Γιὰ τὴ *Λογικὴ πραγματεία*, μέρος τοῦ κυρίως κειμένου τῆς ὁποίας ἐξέδωσε ὁ Χρῆστος Π. Μαχαζόπουλος (*Τὰ νέα τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.* 6, Ἰωάννινα Φθινόπωρο 2000, 34-35), πρβ. Andrei Pippidi, «Un manuscrit de la *Logique* de Théodore Cavalliotis», *Revue des études sud-est Europeennes* 17 (1979), 417-424 [μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς Ρωζάνης Ἀργυροπούλου στὸν *Ερανιστὴ* 16 (1980), 299-300: «Δανιὴλ Φιλιππίδης ἢ Δανιὴλ Μοσχολίτης»] καὶ Ε. Ν. Κεκριδῆς, *ὁ.π.*, σ. 111-117, ποὺ ἐξέδωσε καὶ τὸ προοίμιό της (σ. 176-177).

7. Πρβ. Ε. Ν. Κεκριδῆς, *ὁ.π.*, σ. 118-130 (σύντομη παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῆς *Φυσικῆς πραγματείας*) καὶ σ. 177-178 (ἐκδοσὴ τοῦ προοιμίου της).

8. Πρβ. Max Demeter Peyfuss, *ὁ.π.*, σ. 385-386, καὶ Ε. Ν. Κεκριδῆς, *ὁ.π.*, σ. 70-104. Τὸ προσαρμοσμένο στὸν δικὸ μας λόγο παράθεμα προέρχεται ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν χειρογράφων τῆς *Λογικῆς πραγματείας* [πρβ. Andrei Pippidi, *ὁ.π.* σ. 420 (: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ») καὶ Ε. Ν. Κεκριδῆς, *ὁ.π.*, σ. 176 (: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ»)], ἀλλὰ καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* (*ὁ.π.*, σ. 177: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ»).

9. Πρβ. Ε. Ν. Κεκριδῆς, *ὁ.π.*, σ. 50.

10. Πρβ. *ὁ.π.*, σ. 41. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χαλκέα βλ. Ζαχαρίας Ν.

στοριὰ 1690 - Καστοριὰ 1765),¹¹ τὸν γνωστὸ μαθητὴ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (Ἀνθρακίτης Ζαγορίου 1660 - Γιάννινα πρὶν ἀπὸ τὸ 1749).¹² Μία πρώτη συμβολὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει ἡ διερεύνηση καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῶν ὅσων ὁ Καβαλλιώτης ἀναπτύσσει στὸ κεφάλαιο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» τῆς *Μεταφυσικῆς* του¹³ προκειμένου νὰ καταδείξει τὴν ὀρθότητα δύο βασικῶν θέσεων του —τῆς θέσης του πὼς «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ἰδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ»¹⁴ καὶ τῆς θέσης του πὼς «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι».¹⁵

Οἱ δύο θέσεις, ἡ ἀλληλουχία τῶν ὁποίων εἶναι βέβαια προφανῆς καθὼς ἡ δευτέρη ἐπιστηρίζεται στὴν πρώτη κατὰ τρόπον πού νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀπλὴ συνέχειά της καὶ ἴσως ὡς ἀπλὴ συνέπειά της, δὲν πρωτοδιατυπώνονται στὴ φιλοσοφικὴ γραμματεία τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη. Ἦδη ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς (Χαβριάτα Κεφαλλονιάς 1700 - Χαβριάτα 1754) στὸ *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς*, πού μετέγραψε ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 465 κώδικα τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου τοῦ Ἀγίου Ὁρους,¹⁶ διαφοροποιεῖ τὴ γνωσιοθεωρία τῶν

Τσιρπανλῆς, *Τὸ ἐλληνικὸ κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθηταὶ του (1576-1700)* — *Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων ἀρ. 32, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 669-674, καὶ Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, ἔκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 111-114.

11. Πρβ. Ε. Ν. Κεκριδης, *ὁ.π.* Κατὰ τὸν Andrei Pippidi (*ὁ.π.*, σ. 421), στὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου τῆς *Λογικῆς πραγματείας*, πού ἐναπόκειται στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἐπιδράσεις τῶν φιλοσοφικῶν παραδόσεων τοῦ Λεοντιάδη.

12. Γιὰ τὸν Ἀνθρακίτη πρβ. κυρίως τὶς ἐργασίες πού δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια: Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καὶ τὰ Ὑετράδια», *Ἑλληνικά* 45 (1995), 111-127· Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη Ὑρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἰωαννίνων» ὡς ἱστορικοφιλοσοφικὴ μαρτυρία», *Λωδῶν Γ'*, τ. ΚΕ' (1996), 29-38· Στέφανος Δ. Τσιάλος, *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ὁ ἀφιλοσοφῶν διαφῶρως ἀπὸ τοὺς Ἀριστοτελικούς*, Ἰωάννινα 2001. Πρβ. ἐπίσης Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἐνα ἄγνωστο φιλοσοφικὸ τετράδιο τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη» (ὑπὸ δημοσίευση στὴ *Λωδῶν Γ'*).

13. Πρόκειται γιὰ τὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιο τῆς *Μεταφυσικῆς* (*ὁ.π.*, σ. 262-272).

14. *Ὁ.π.*, σ. 265.

15. *Ὁ.π.*, σ. 266.

16. Μέρος του δημοσιεύτηκε στὸν δεύτερο τόμο (: *Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας - Μετακορυδαλικὴ περίοδος*) τῆς «Ἀνθολογίας κειμένων», μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ*

περιπατητικῶν, πού δέχονται πῶς «κάθε νοερά ἰδέα καί ἔννοια ἡ ἐπίληψις ἔχει ἀρχήν τὰς αἰσθήσεις»,¹⁷ ἀπό τή γνωσιοθεωρία τῶν καρτεσιανῶν, πού «διαιροῦσι... τήν ἰδέαν εἰς ἔμφυτον καί ἐπέισαχτον»¹⁸ καί παρῶλο πού — ὅπως δέν παραλείπει νά σημειώσει — «δέν βεβαιώνει καί δέν ὁμολογεῖ μήτε τήν μίαν μήτε τήν ἄλλην»,¹⁹ τελικά «φανερώνει» τά «δικαιώματα» τῶν δεύτερων ἔναντι τῶν πρώτων παραθέτοντας μέ συντομία τή σχετική ἐπιχειρηματολογία τους καί καταγράφοντας ἐπιγραμματικά τὸ πρῶτο γενικό συμπέρασμά τους: «Ἄρα ὁ νοῦς δέν πρᾶττει τὰς ἰδέας. Ἐπεταὶ οὖν νά τὰς δέχεται ἀπὸ τὸν Θεόν.»²⁰

Τῇ διδασκαλίᾳ τῶν καρτεσιανῶν γιὰ τὶς ἔμφυτες ἰδέες ἀναδιατυπώνει μετὰ τὸν Δαμοδὸ καί ὁ Βούλγαρης — παραπέμποντας μάλιστα σχεδὸν μὲ ἀκρίβεια στὶς *Meditationes de prima philosophia* τοῦ René Descartes (La Haye/Touraine 1596 - Στοκχόλμη 1650) — στὴν ἐκτενέστερη σημείωση τῆς *Λογικῆς* του,²¹ μιὰ σημείωση στὴν ὁποία ὁ προσεκτικὸς

1821, ἐκδ. «Γνώση», Φιλοσοφική καί πολιτική βιβλιοθήκη ἀρ. 27, Ἀθήνα 1989, σ. 87-104. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι τὸ πλῆρες κείμενο τοῦ *Συνταγματίου τῆς Μεταφυσικῆς* ἐκδίδεται λίαν προσεχῶς μέ σύντομη εἰσαγωγή τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη ἀπὸ τὸ Κ.Ε.ΝΕ.Φ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Δαμοδοῦ πρβ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, «Ἐνας πρόλογος τοῦ Σαμουήλ Γεωργιάδη (1787) 'Τῷ ἀναγιγνώσκοντι, Σαμουήλ Ἀθηναῖος χαίρειν», *Ὁ Ἐρανιστής* 21 (1997), 72-94, ἰδιαίτερα σ. 79 κέ.

17. Πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, *ὁ.π.*, σ. 89 κέ. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 93.

18. *Ὁ.π.*, σ. 90.

19. *Στὸ ἴδιο*.

20. *Στὸ ἴδιο*. Πρβ. σχετικὰ καί τὴν παρατήρηση τοῦ Δαμοδοῦ στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του (*ὁ.π.*, σ. 96), ἡ ὁποία μᾶς «φανερώνει» χωρὶς «διαβεβαιώσεις» καί «ὁμολογίες» περὶ τοῦ ἀντιθέτου τῇ δικῇ του ἅποψη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης: «Αὕτη ἐστὶν ἡ δόξα τῶν περιπατητικῶν, ἡμεῖς εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἐδείξαμεν πῶς ἡ διάνοια εἶναι παθητικὴ καί πῶς λαμβάνει παρὰ Θεοῦ τὰς ἰδέας τῶν πραγμάτων ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, διὰ τοῦτο εἰς ἀντίρρησην τῶν περιπατητικῶν λέγομεν: δίδονται ἔμφυτοι ἰδέαι εἰς τὸν νοῦν, ἢ ὁποῖαι δέν διαβαίνουσιν ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις. Ὅθεν ἡ ἰδέαι δέν γεννῶνται φυσικῶς ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις, ἀλλὰ διαθετικῶς, ἡγουν ἡ αἰσθήσεις δέν εἶναι φυσικὸν καί ποιητικὸν αἷτιον τῶν ἰδεῶν, ἀλλ' αἷτιον κατ' εὐκαιρίαν καί διάθεσιν, εἰς ὅσον δίδουσιν ἀφορμὴν νά γεννηθοῦν εἰς τὸν νοῦν.» Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Δαμοδοῦ πρβ. Χρήστος Π. Μαραζόπουλος, «Ἑρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς στοχοθεσίας τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ στὸ ἔργο του *Ἐπίτομος λογικὴ κατ' Ἀριστοτέλην*», *Λοδῶν Γ'*, τ. ΚΣΤ' (1997), 177-188· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ψυχῆ-σῶμα στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ — Μία πρώιμη ἀξιοποίηση τῆς καρτεσιανῆς σκέψης», *ὁ.π.*, τ. ΚΖ' (1998), 169-181· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἀνθρωπολογία καί γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχές τοῦ 18ου αἰῶνος: Descartes καί νεοελληνικὴ σκέψη», *Ὁ Ἐρανιστής* 22 (1999), 46-51 καί 62-78.

21. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Ἡ λογικὴ ἐκ παλαιῶντε καί νεωτέρων συνε-*

μελετητής της εύκολα θα αναγνώριζε όλα τα στοιχεῖα ενός μικροῦ ἐξειδικευμένου ιστορικοφιλοσοφικοῦ δοκιμίου «περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς»:²² Μετὰ τὴ συνοπτικὴ ἐκθεσὴ τῶν δοξασιῶν «παλαιῶν» Ἑλλήνων φιλοσόφων, ποὺ κι αὐτοὶ «διηγήθησαν... ἄλλοθεν ἄλλος ἐναπογεννᾶσθαι ταύτας [τὰς ἐννοίας] τῇ ψυχῇ εἰσηγούμενοι»,²³ ὁ Βούλγαρης ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴν παρουσίαση «τοῦ τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν δόγματος», ὅπως τὸ συνέλαβε «ὁ Γάλλος Καρτέσιος... τρισσὰ ἐννοιῶν διασπειλάμενος Ἐῖδη τῶν μὲν Ἐμφύτων, τῶν δὲ Ἐπεισάκτων, τῶν δὲ Πεποιημένων»,²⁴ καὶ ὅπως στὴ συνέχεια τὸ ἐρμήνευσαν στὸ πλαίσιο τῆς δικτῆς τους γνωσιοθεωρίας —εἴτε ἀποσαφηνίζοντάς το εἴτε συμπληρώνοντάς το εἴτε καὶ ἀπορρίπτοντάς το— ὁ Nicolas Malebranche (Παρίσι 1638 - Παρίσι 1715), ποὺ «τὰ τοῦ ὁμογενοῦς... παραδιωρούμενος εἰς ἀλλόκοτόν τινα ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς φιλοσοφῶν παρενήνακται»,²⁵ ὁ ἐπίσης Γάλλος Ἀρνάλδος [: Antoine Arnauld (Παρίσι 1612 - Βρυξέλλες 1694)] καὶ ὁ Γερμανὸς Λαϊβνίτιος [: Gottfried Wilhelm Leibniz (Λιψία 1646 - Ἀννόβερο 1716)], ποὺ «τὸ ἐνεργὸν τοῦ Νοῦ καὶ δραστήριον ἀποκαταστήσαι δεῖν ἐγνωκότες, δημιουργὸν ἑαυτῆς εἶναι τῶν ἐννοιῶν τὴν ψυχὴν εἰσηγήσαντο»,²⁶ καί, τέλος, ὁ «πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα εὐστοχήσας ... Ἄγγλος Λώκιος» [: John Locke (Wrighton/Bristol 1632 - Oates/Essex 1704)], ποὺ «τῷ... φύσει συμβαίνειν ἐφ' ἱκανοῦ ἐπιστήσας» κατέδειξε πῶς «δισσῶν... οἷον ἐκ πηγῶν ἡ ψυχὴ τὰς ἰδέας ἀπάσας ἅπαξ ὅσας φέρει, ἀρύεται, ἔκτε τοῦ σώματος δηλονότι, ἀξ ἑαυτῆς».²⁷

Ἡ ἀπονομὴ τοῦ ἐπαίνου «πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα εὐστοχήσας» στὸν Locke ἀπὸ τὸν Βούλγαρη στὴ σύντομη ιστορικοφιλοσοφικὴ ἀναδρομῇ, ποὺ ἐπιχείρησε στὴν ἐκτενέστερη σημείωση τοῦ σπουδαιότερου ἔργου του, δὲν συνεπέφερε, ὥστόσο, ὅπως ἴσως θὰ περιμέναμε, καὶ τὴν ἀποδοχὴ στὸ

ρανισθεῖσα, Λιψία 1766, σ. 151-156. Ἡ παραπομπὴ στὸν Καρτέσιο στὴ σ. 152.

22. Ὁ τίτλος ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ κυρίως κειμένου τοῦ Βούλγαρη (*Λογικὴ*, ὁ.π., σ. 150 κέ.), στὸ ὁποῖο ἀνήκει ἡ σημείωση. Τὸ κείμενο τῆς σημείωσης δημοσιεύτηκε πρόσφατα στὸ δεύτερο τεῦχος *Τῶν νέων τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.* (Ἰωάννινα Φθινόπωρο 1998), 34-39 μὲ τὸν τίτλο «Δοξασταὶ τῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».

23. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Λογικὴ*, ὁ.π., σ. 151-152. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ κυρίως κείμενο (σ. 150 κέ.).

24. *Ο.π.*, σ. 152-152. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 152.

25. *Ο.π.*, σ. 153-154. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 153.

26. *Ο.π.*, σ. 154-155. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 154.

27. *Ο.π.*, σ. 155-156. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 155.

κυρίως κείμενό του τῶν γνωσιοθεωρητικῶν θέσεων τοῦ θεμελιωτῆ τοῦ νεώτερου ἐμπειρισμοῦ. Ὁ Βούλγαρης, μὲ ἄλλα λόγια, ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας ἐπαινεῖ στὴ σημείωσή του τὸν Locke, ὅμως ὡς φιλόσοφος στὸ κείμενο, ποὺ ἐκδιπλώνει τὴ δική του γνωσιοθεωρία, προβάλλει καὶ προσπαθεῖ νὰ στηρίξει ἀπόψεις ποὺ τὸν ἀπομακρύνουν τὰ μέγιστα ἀπ' αὐτόν: «Τρία δὲ τὰ τῇ ψυχῇ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι. Α'. ὁ Δημιουργὸς αὐτῆς. Β'. αὐτὴ ἑαυτῇ. Γ'. τὸ σῶμα τὸ περὶ αὐτήν. Ὁ μὲν διὰ τὸ παντουργικόν· ἡ δὲ διὰ τὸ Αὐτοκίνητον· τὸ δὲ διὰ τὸν συνδῆσαντα θεσμόν, καὶ εἰς ἓν τὰς δύο φύσεις συνάψαντα. Καὶ τρεῖς ἄρα τῷ Νῷ αἱ τῶν ἰδεῶν πηγαὶ αὐταὶ εἰσίν, ἐξ ὧν ἀπάσας αὐτοῦ τὰς ἐννοίας ἀρύεται.»²⁸

Κοινὸν σημεῖο τῶν δύο θέσεων τοῦ Καβαλλιώτη, τοῦ γενικοῦ συμπεράσματος τῆς περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογίας στὴ δαμόδεια ἀπόδοσή του καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὰ «τρία τῇ ψυχῇ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι» —«τρία δυνάμενα», ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐξόργισαν τόσο πολὺ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλῖδα (Γιάννινα 1767 - Λευκάδα 1829), ὥστε στὰ *Καλοκινήματά* του νὰ χαρακτηρίσει τὸν εἰσηγητὴ τους ὡς «ὄχι φιλοσοφοῦντα, ἀλλὰ» ὡς «φιλοσοφοθεολογοῦντα»²⁹— εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Δημιουργοῦ. Ἀπὸ τὸ Θεὸ διαμορφώνει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου «τὰς τῶν ὄντων ἰδέας» κατὰ τὸν Καβαλλιώτη· ἀπὸ τὸ Θεὸ δέχεται ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου τὶς ἰδέες κατὰ τοὺς καρτεσιανούς, τὰ «δικαιώματα» τῶν ὁποίων πρῶτος ὁ Δαμοδὸς «φανέρωσε» στὸν εὐρύτερο χώρο τῶν Νεοελλήνων· ὁ Δημιουργὸς «διὰ τὸ παντουργικόν» του εἶναι τὸ πρῶτον «δυνάμενον» νὰ ἐνεργασθεῖ «τῇ ψυχῇ μεταβολὰς παντοίας» —ἀπλούστερα: ἡ πρώτη πηγὴ τῶν ἰδεῶν— κατὰ τὸν Βούλγαρη. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Δημιουργοῦ ὡς πηγῆς τῶν ἰδεῶν αἰτιολογεῖ ἄλλωστε —ἄμεσα ἢ ἔμμεσα— καὶ τὴ διατύπωση καὶ ἀποδοχὴ τῆς ἄλλης θέσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κατὰ τὸν Καβαλλιώτη «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι», κατὰ τοὺς καρτεσιανούς στὴν ἀπόδοσιν τοῦ Δαμοδοῦ «ὁ νοῦς δὲν πράττει τὰς ἰδέας» καὶ κατὰ τὸν Βούλ-

28. *Ο.π.*, σ. 157 κέ. Γιὰ τὴν ὅλη προβληματικὴ πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης γιὰ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν ἰδεῶν», *Ενημερωτικὸ δελτίο (παράρτημα)* τοῦ Λαογραφικοῦ-Ἱστορικοῦ Μουσείου Λάρισας, Λάρισα 1998, σ. 41-55.

29. Πρβ. [Ἀθανάσιος Ψαλῖδας] *Καλοκινήματα ἤτοι ἐγχειρίδιον κατὰ φθόνον καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1795, σ. 12 [στὴν ἐκδόσιν Ἀλχη Ἀγγέλου (Παιδικὸ χωριὸ Πεσταλότσι, Τρόγκεν Ἑλβετίας 1951), σ. 11].

γαρη ή ίδια ή ψυχή «ένεργάζεται έαυτῇ παντοίας μεταβολάς» —και πάλι απλούστερα: 'Αποτελεῖ για τόν άνθρωπο τή δεύτερη πηγή τῶν ιδεῶν, ἀπό τήν όποία «ἀρύεται» μέρος τῶν έννοιῶν του.³⁰

Εἶναι ἀλήθεια πῶς ό τρόπος μέ τόν όποιο οἱ τρεῖς εκπρόσωποι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας τοῦ 18ου αἰῶνα διατυπώνουν τίς περί Θεοῦ ὡς πηγῆς τῶν ιδεῶν ἀντιλήψεις δέν φαίνεται νά ἀφήνει κατ' ἀρχήν περιθώρια σέ ἀμφισβητήσεις τῆς ὀρθότητάς τους. 'Ακούγονται δηλαδή περισσότερο ὡς θεολογικές θέσεις δογματικοῦ χαρακτήρα, τίς όποίες καλεῖται κανεῖς χωρίς περαιτέρω συζητήσεις ἢ νά τίς ἀποδεχτεῖ ἢ νά τίς ἀπορρίψει, παρὰ ὡς φιλοσοφικές προτάσεις, πού προσφέρονται κατεξοχήν ὡς ἀφετηρία διαλόγου. 'Ακόμη και ἡ προσθήκη «διὰ τὸ παντουργικόν», πού προβάλλει ὡς αἰτιολόγηση τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Δημιουργοῦ ὡς πρώτης πηγῆς τῶν ιδεῶν, δέν προσδίδει στό λόγο τοῦ Βούλγαρη τὸ νόημα φιλοσοφικῆς πρότασης, παρόλο πού ἡ προσθήκη αὐτή μπορεῖ νά συνδεθεῖ νοηματικά μέ μιὰ φιλοσοφικά συζητήσιμη —στή γενικότητά της ἐνδεχομένως και ἀποδεκτή— παρατήρηση, πού μόλις εἶχε προηγηθεῖ μέ τή μορφή ἐρωτήματος: «Τί γάρ τὸ τῶν ιδεῶν τῇ ψυχῇ παρεκτικόν, ἀλλ' ἢ τὸ τῆς μεταβολῆς τῶν ἐν αὐτῇ καταστάσεων παρεκτικόν;»³¹

Ἔτσι, τὸ μόνο ἐκφραστικό στοιχεῖο πού μᾶς παραπέμπει στήν ὑπαρξη κάποιας ἐπιχειρηματολογίας παραμένει τελικά ό συμπερασματικός σύνδεσμος «ἄρα» στή διατύπωση τοῦ Δαμοδοῦ. Καί πραγματικά: 'Ο Δαμοδός «φανερώνοντας» τὰ «δικαιώματα» τῶν καρτεσιανῶν πρὶν ἀκριβῶς ἀπό τήν ἐπιγραμματική καταγραφή τοῦ γενικοῦ συμπεράσματός τους παρathέτει και τὸ ἐπιχείρημα, μέ τὸ όποιο αὐτοὶ «δείχνουσιν... πῶς ό νοῦς δέν πράττει τὰς ιδέας»: «Νοῦς ἐνεργητικός εἶναι ἐκεῖνος όπου πράττει τὰς νοερὰς εἰκόνας και ιδέας τῶν πραγμάτων. Ἄλλὰ μὴν δέν ἔμπορεῖ τοῦτο νά γένη, διατι ό ἐνεργητικός νοῦς ἢ γνωρίζει τὰ πράγματα πρὶν νά πράξη τὰς εἰκόνας αὐτῶν, ἢ δέν τὰ γνωρίζει. Ἄν τὰ γνωρίζῃ, ἤδη ἔγινε ἢ νόησις και δέν χρειάζεται ἡ ποίησις τῶν ιδεῶν, ἂν δέν τὰ γνωρίζῃ, πῶς λοιπὸν δύναται νά εἰκονίσῃ ἓνα ἄγνωστον πρᾶγμα;»³²

Ἄν στή διατύπωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Βούλγαρη ἀνακαλύπτουμε μιὰ αἰτιολόγηση, πού στή σύνδεσή της μέ μιὰ παρατήρηση ἀποκτᾷ τὸν ὑποτυπώδη χαρακτήρα ἐνός φιλοσοφικοῦ ἐρείσματος, κι ἂν στή δαμόδεια καταγραφή τοῦ γενικοῦ συμπεράσματος τῆς γνωσιοθεωρίας τῶν καρτεσια-

30. Για τήν προέλευση τῶν παραθεμάτων βλ. σημ. 14 κέ.

31. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 157.

32. Πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ἡ ἐλληνική φιλοσοφία», ὁ.π., σ. 90.

νῶν διαβάζουμε καὶ τὴ λέξη ποὺ μᾶς παραπέμπει στὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ προηγήθηκε, στὶς δύο θέσεις τοῦ Καβαλλιώτη, ποὺ παραθέσαμε, κα- νένα στοιχεῖο δὲν ὑποδηλώνει, ἔστω καὶ ἀμυδρά, τὴν ὅποια θεμελιώσῃ τους. Κι ὅμως ὁ Καβαλλιώτης εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στὴν κατὰδειξη τῆς ὀρθότητος τῶν δύο θέσεων του, στὴ διατύπωση τῶν ὁποίων, ὡστόσο, ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑπαινιχθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ θεωρητικὴ στήριξή τους ἐξαιτίας ἴσως καὶ τῆς μεθόδου ποὺ ἀκολούθησε στὴν ἐκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς *Μεταφυσικῆς* του. Καὶ ἡ μέθοδός του μᾶς θυμίζει ἐν πολλοῖς —σὲ μιὰ σαφῶς αὐστηρότερη καὶ ἀναμφίβολα ξηρότερη μορφή— τὴ μέθοδο τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα (Ἀθήνα 1574 - Ἀθήνα 1646) στὸ περίφημο ὑπόμνημά του *Εἰσὸδος φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέ- λην*,³³ στὸ ὁποῖο ἡ ὅλη πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐπιμέρους θεμάτων ὀρίζεται συχνὰ ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διεξοδικὴ συζήτηση ἐπι- χειρημάτων καὶ ἀντεπιχειρημάτων καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο ἐμφανὴ ἀκό- μη καὶ στοὺς τίτλους ὑποκεφαλαίων, ποὺ ἔτσι ἐμφανίζονται νὰ συνδέονται μεταξὺ τους καὶ ἐξωτερικά, ὅπως δείχνουν, γιὰ παράδειγμα, οἱ τίτλοι «Δόξα τῶν βουλομένων ἐπιστητὸν γένος τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι τὸ κινήτὸν ὄν» — Ἀνασκευὴ τῆς ἀνωτέρω δόξης — Ἀπάντησις πρὸς τοὺς λόγους τῶν αὐτῶν» ἢ Ἀπορία — Ἀλύσις» ἢ Ἐκθεσις τῆς ἀληθείας» — Ἀλύσις τῶν ἀντικειμένων λόγων»³⁴ κτλ.

Στὴ *Μεταφυσικῇ* τοῦ Καβαλλιώτη ὅλα τὰ κεφάλαια³⁵ —μὲ ἐξαίρεση

33. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε «χάριν τῶν φιλομαθῶν ἰδίους ἀναιώμασι» ἀπὸ τὸν «μα- χαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Κύπρου κύριον Χρύ- σανθον» μὲ τὴν ἐπιστάσιά τοῦ Κύπριου ἀρχιμανδρίτη Κυπριανοῦ στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1779 «παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων». Γιὰ τὸν «ἐπιστάτην» τῆς ἐκ- δοσης πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «*Ἡ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων ἐρανισθεῖσα Προ- θεωρία τῆς Εἰσόδου Φυσικῆς Ἀκροάσεως τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως*», στὸ *Οἱ ἐπι- στημεις στὸν ἐλληνικὸ χῶρο*, ἔκδ. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. — Τροχαλία, Ἀθήνα 1997, σ. 143-147.

34. Πρβ. Θεόφιλος Κορυδαλέας, *ὁ.π.*, σ. 27, 29, 30, 31, 32, 40, 41.

35. Τὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ποὺ ἐξετάζονται στὰ δεκατρία ἀπὸ τὰ δεκαοκτὼ συνολικὰ κεφάλαια τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Καβαλλιώτη μετὰ, ἐννοεῖται, τὸ Προοίμιό της (σ. 179-180) εἶναι: «Περὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ τρόπου, ἦτοι τῆς ιδιότητος αὐτοῦ κατὰ γένος» (κεφ. Α', σ. 180-184)· «Περὶ τῶν κοινῶν κατηγοριῶν τοῦ ὄντος καὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ» (κεφ. Β', σ. 185-193)· «Περὶ τῶν κατηγορουμένων μόνῳ τῷ ὄντι, ἦτοι τῇ οὐσίᾳ ἀντικόντων» (κεφ. Γ', σ. 193-198)· «Περὶ τῶν πρώτων ἀξιωματῶν τῶν συστάσεως εἰληχόντων ἐκ τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ γενικῶς, καὶ ἐκ τῶν ἰδίων τῶν κοινῶν τοῖσι κατηγορουμένων» (κεφ. Δ', σ. 198-208)· «Περὶ Θεοῦ ὀνό- ματος καὶ τῆς παρ' ἡμῶν αὐτοῦ γνώσεως» (κεφ. Ε', σ. 208-213)· «Περὶ τῆς Θεοῦ ὑπάρξεως» (κεφ. ΣΤ', σ. 213-219)· «Περὶ τῶν κυριωτέρων τοῦ Θεοῦ προσόντων,

τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο³⁶— διαρθρώνονται, μετὰ ἀπὸ μιᾶ συνήθως σύντομη εἰσαγωγή,³⁷ σὲ ὑποκεφάλαια-παραγράφους, ποὺ φέρουν τίτλους ἐνδεικτικούς τῆς διάθεσης τοῦ συγγραφέα νὰ ἐξαντλήσει τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων του, ποὺ προβάλλονται ὡς θέσεις, φωτίζοντάς τα καὶ ἐλέγχοντάς τα ἀπὸ κάθε δυνατὴ σκοπιὰ τόσο τῶν ἐπιχειρημάτων ὅσο καὶ τῶν ἀντεπιχειρημάτων τους. Τυπικὸ παράδειγμα τῆς διάρθρωσης τῶν περυσσώτερων κεφαλαίων τῆς *Μεταφυσικῆς* ἀποτελεῖ τὸ δέκατο πέμπτο κεφαλαίό της, ποὺ φέρει τὸν τίτλο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» καὶ ποὺ, ὅπως ἤδη γνωρίζουμε, περιλαμβάνει καὶ τὶς δύο θέσεις γιὰ τὶς ἐμφυτεῖς ἰδέες. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τεσσάρων μόλις στίχων ἀκολουθοῦν τὰ ὑποκεφάλαια μὲ τὴ μορφή παραγράφων: Θέσις - Δεῖξις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἐνστασις - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἐνστασις - Ἀπόκρισις - Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος - Ἀπόκρισις - Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος - Ἀπόκρισις - Ἐνστασις πρώτη - Ἀπόκρισις - Ἐνστασις δευτέρα - Ἀπόκρισις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἐρεῖς πρὸς ταῦτα - Ἀπόκρισις. Θέσις.³⁸

Ὅσο κι ἂν μᾶς ἐκπλήσσει ἡ δυναμικὴ κάποιων τίτλων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τῶν τίτλων «Ἀντίστασις» καὶ «Ἐνστασις», ποὺ εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς ἐντάσης τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἀσκειῖται σὲ ὅ,τι προηγήθηκε, δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι ὁ Καβαλλιώτης μὲ τὶς «δείξεις» καὶ «ἀποκρίσεις» του στοχεύει —καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἴσως πετυχαίνει— νὰ πείσει τοὺς ἀναγνώστες του γιὰ τὴν ὀρθότητα καὶ τῶν ἐξ ἡμετέρων του, ποὺ στὸ σύνολό τους, ἅς μὴν ξεχνοῦμε, συνυφαίνουσιν τὸν κεντρικὸ ἰστὸ τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διάνοια καὶ τὶς δυνατότητές της νὰ δέχεται ἢ νὰ διαμορφώνει τὶς ἰδέες τῶν ὄντων.³⁹ Καὶ ἀξίζει νὰ ἐπι-

καὶ μάλιστα περὶ τοῦ ἀμέτρου, καὶ τῆς αἰωνιότητος» (κεφ. Ζ', σ. 220-223)· «Περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀπειρότητος» (κεφ. Η', σ. 223-229)· «Περὶ γνώσεως, θελήσεως, παντοδυναμίας, ἐλευθερίας, καὶ τῶν θείων κριμάτων» (κεφ. Θ', σ. 229-235)· «Περὶ δημιουργίας» (κεφ. Ι', σ. 235-241)· «Περὶ κινήσεως, καὶ συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ» (κεφ. ΙΑ', σ. 241-262)· «Περὶ διανοίας καὶ ἰδεῶν» (κεφ. ΙΕ', σ. 262-272)· «Περὶ ἀνθρωπίνης βουλήσεως, καὶ ἐλευθερίας» (κεφ. ΙΗ', σ. 273-282). Τὸ κείμενο τῶν κεφαλαίων ΙΒ'-ΙΑ' καὶ ΙΣΤ'-ΙΖ' δὲν παραδίδεται στὰ χειρόγραφα τῆς Σιάτιστας καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ε. Ν. Κεκρίδη.

36. Πρβ. τοὺς τίτλους τοὺς στὴν προηγούμενη σημείωση.

37. Οἱ ἐκτενέστερες εἰσαγωγὲς ἀπαντοῦν στὰ κεφάλαια Α', Θ', ΙΑ' καὶ ΙΗ'.

38. Πρβ. ὁ.π., σ. 262-272.

39. Πρβ. ὁ.π., σ. 262: «Διάνοια ἐστὶ δυνάμις ψυχῆς ἀνθρωπίνης, τό τε ὄν, καὶ τοὺς περὶ τὸ ὄν τρόπους γινώσκει ἀποματτομένη. ἐστὶ δὲ αὕτη ἡ ψυχὴ καθ' ὃ διανοεῖ,

σημάνουμε πώς τὸ κεφάλαιο «Περὶ διανοίας, καὶ ιδεῶν» ἀρχίζει καὶ τελιώνει μὲ τὴ διατύπωση θέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πέντε πρῶτες συζητοῦνται —κάποιες μάλιστα πολὺπλευρα—, ὅχι ὅμως καὶ ἡ τελευταία, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος συμπερίληψης τῶν ἄλλων καὶ ἀφήνεται νὰ ἀκουσθεῖ σὰν θέσφατη ἀλήθεια. Ἔτσι ὁ ἀνυποψίαστος ἀναγνώστης τοῦ συγκεκριμένου κεφαλαίου τῆς *Μεταφυσικῆς* βαίνει ἀπὸ θέση σὲ θέση καὶ μὲ τὴν ἄρση τῶν ἐπιμέρους («ἀντιστάσεων») καὶ «ἐνστάσεων» ποδηγητεῖται στὴν ἀποδοχὴ ὅλων τῶν θέσεων.

Ἡ ἐπιτυχία αὐτῆ τοῦ Καβαλλιώτη δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετη ἀπὸ τὶς «δείξεις» τῶν ἐπιμέρους θέσεων τοῦ καί, προπάντων, ἀπὸ τὶς «ἀποκρίσεις» τοῦ στὶς «ἀντιστάσεις» καὶ «ἐνστάσεις» ποὺ ὁ ἴδιος προβάλλει. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ἐπιβάλλεται, ἂν θέλουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχίας του, ὅχι μόνον νὰ μελετήσουμε τὶς θέσεις τοῦ καὶ τὶς ἀντίστοιχες «δείξεις» του, ἀλλὰ καὶ νὰ διακριβώσουμε ποιὲς «ἀντιστάσεις» καὶ «ἐνστάσεις» συζητᾶ καὶ ἐξετάζει καὶ μὲ ποιο σκεπτικὸ τὶς ἀνασκευάζει, ἂν τὶς ἀνασκευάζει.

Ὡστόσο, κάθε προσπάθειά μας νὰ εἰσχωρήσουμε στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Καβαλλιώτη προσκρούει συχνὰ σὲ μιὰ θεολογίζουσα ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν προσπαθεῖ νὰ «δείξει» τὴν ἀλήθεια τῆς θέσης του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ», καταγράφει μὲν τὴν «ἀντίσταση» ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς θέσης τοῦ συνεπιφέρει τὴν ἀντίληψη πὼς ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ «ἐν ἡμῖν» ἀκόμη καὶ «τοὺς μοχθηροὺς τῶν διαλογισμῶν»,⁴⁰ στὴν «ἀπόκρισή» του ὅμως ἐκφράζεται μᾶλλον ὡς θεολόγος παρὰ ὡς φιλόσοφος: Ἡ «συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως» γιὰ ὅ,τι τὴ θέλγει καὶ γιὰ ὅ,τι ὁρέγεται «ἐνέργεια... ἐστὶν ἰδιάζουσα» δική της καὶ «οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίνεται».⁴¹ Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ «ἀπόκρισή»

ὡςπερ δὴ καὶ ἡ θέλησις, ἡ αὐτὴ δὲ τυγχάνει ψυχὴ καθ' ὃ θέλει. οὐ γὰρ δὴ μεταξὺ τούτων, καὶ τῆς ψυχῆς διάκρισις τις ἐγγυρεῖ πραγματικὴν.» Οἱ ἔξι θέσεις: «Οὐδεὶς ἡμῖν δοκεῖ ἐνυπάρχειν νοῦς ἐνεργεῖα.» — «Ὁ ἀνθρώπειος νοῦς τὰς τῶν πραγμάτων ἐξωθεν διαμορφοῦται ιδέας.» — «Οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.» — «Ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ιδέαι τινὲς ἔμφυτοι.» — «Αἱ ἐπίσαστοι ιδέαι, ἡ οὐδόλως εἰσίν, ἡ πάντως ψευδεῖς, καὶ συγκεχυμέναι.» — «Τὰ σώματα ὑπάρχειν καὶ τινῶν εὐμοιρεῖν ποιότητων ἴσμεν διὰ τινων ἐκτυπώσεων ἐξ ὧν ὡς ἐξ ἀφορμῶν διαθέσεις τινὲς εἰτοῦν αἰσθήσεις ἀκμαῖαι ἀπαράτρυπτος, αἱ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰετὶ λόγον ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἀνεγείρονται...» (βλ. σ. 262, 264, 265, 266, 270 καὶ 272).

40. Πρβ. ὁ.π., σ. 265.

41. Πρβ. ὁ.π.: «αἱ γὰρ ἀντιλήψεις, καὶ ἐνθυμήσεις, εἰτοῦν αἱ ιδέαι, καθ' αὐτάς

του σέ μιὰ δεύτερη «ἀντίσταση» ἢ «ἐνσταση», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τουλάχιστον ἡ διανόησις οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι ἐνέργεια ζωτικὴ ὡς ἀπὸ ζώσης δυνάμεως ἀπὸ τῆς διανοίας προβαίνουσα ζωτικῶς ἐνεργοῦσα»:⁴² «Ἡ διανόησις ἐστὶ διάθεσις», ἀποκρίνεται ὁ Καβαλλιώτης, «ὀφειλομένη τῇ ζωτικῇ οὐσίᾳ, καὶ ταύτῃ προσιδιάζουσα», ἐπομένως «ἐστὶ διάθεσις ζωτικὴ τῆς ψυχῆς, ὥσπερ ἡ θέλησις... ὡσαύτως δὲ καὶ ὄρασις, καὶ ἀκοή, καὶ πᾶσαι αἱ αἰσθητικαὶ ἀντιλήψεις ζωτικαὶ τυγχάνουσι διαθέσεις τῇ λογικῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου ἐπεχειρόμεναι».⁴³ Καὶ γιὰ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν «ἀπόκρισιν» του δὲν παραλείπει νὰ συμπληρώσει τὸ σκεπτικὸ του ὑπογραμμίζοντας τόσο ὅτι «ὁ ἐνδιάθετος λόγος ἐνυπάρχει τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ἢ ταύτῃ τὸ θεῖον ταῖς τῶν ὄντων καταυγάζει ιδέαις», ὅσο καὶ ὅτι «τῷ κτιστῷ νῷ συνδραμεῖν ἄλλως οὐκ ἔχει τὸ θεῖον, ἢ τοῦτον φωτίζον, καὶ τοῖς εἶδεσι τῶν ὄντων, νῦν μὲν ἀμέσως, νῦν δὲ διὰ τῶν σωματικῶν κινήσεων τῶν ἀφορμῶν λεγομένων... ἐμμέσως καταυγάζον».⁴⁴

Ἡ θεολογίζουσα ἀντιμετώπιση φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη δὲν ἀποτρέπει βέβαια τὴν ἀναζήτησιν τῶν συναρτήσεων καὶ διαφοροποιήσεων τῆς σκέψης του ἀπὸ τὴ σκέψιν ἄλλων Νεοελλήνων λογίων καὶ φιλοσόφων στὸ ζήτημα «πόθεν ἡ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται».⁴⁵ Κι αὐτό, γιὰ τὴν «δείξιν» τῆς θέσης του —στὴν ὁποία, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, δὲν κατανοοῦμε ὅπωςδὴποτε τὴν τριπλὴ διάξευξιν «ἢ παρὰ Θεοῦ μόνου τὰς τῶν ὄντων ιδέας συλλαμβάνει [ἡ ψυχὴ], ἢ ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων αὐτῇ ἐναποπέμπονται, ἢ αὐτὴ ταύτας διαπλάττει»— παρουσιάζει ἔντονον ἱστορικοφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον στὸ βαθμὸ ποὺ ἐπαναλαμβάνει —σὲ μιὰ σαφῶς στριφνότερη γλώσσᾳ— τὸ γνωστὸ μας ἀπὸ τὸν Δαμοδὸ ἐπιχείρημα τῶν καρτεσιανῶν καὶ ἐπιπλέον στὸ βαθμὸ ποὺ διαπιστώνουμε τὴν ἀπόρριψιν ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη τῆς θέσης τοῦ δασκάλου του Βούλγαρη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ, ὅπως γνωρίζουμε, εἶναι ἡ δεύτερη πηγὴ τῶν ιδεῶν: «Ἄλλ' οὐκ ἔστι τὸ τρίτον, ἄλλως γὰρ ἐμορφώθη ἂν, πρὶν ἢ μορφωθῆναι ὅπερ οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι· τοῦ γὰρ ἀγνοουμένου οὐδεμία ἔχει διαπλασθῆναι ιδέα, οὐδὲ τὸν θάτερον, οὐ-

οὐκ εἰσὶ πονηραὶ, ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία, καὶ ἡ συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως τῆς εἴτε ταῖς ιδέαις προδιατριβούσης, καὶ ἐμμενούσης, καὶ θελγομένης, εἴτε καὶ τῶν κατὰ τὰς ιδέας πραγμάτων ὀρεγόμενης, πονηρὰ ρητέα ἐστίν, ἡ δὲ συγκατάνευσις οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίνεται, ἐνέργεια δὲ ἐστὶν· ιδιάζουσα τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.»

42. Στὸ ἴδιον.

43. "Ο.π., σ. 265 κέ.

44. "Ο.π., σ. 266.

45. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 265.

δὲν γὰρ τῶν ὄντων τὸ εἶδος αὐτοῦ τῷ ἡμετέρῳ νῶς δύναιτο ἂν ἐναποπέμψαι, καὶ ἐντυπῶσαι, οὐδὲ τίς ἐστὶ λόγος ὁ τὴν τοιαύτην δύναμιν τοῖς κτίσμασιν ἐνεῖναι πρέπων. ἄρ' οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἢ ἀνθρώπειος ψυχῇ, εἰμὴ παρὰ Θεοῦ τὰς ἰδέας τῶν ὄντων διαμορφοῦται.»⁴⁶

Ἡ «δεΐξη» τῆς δεύτερης θέσης τοῦ Καβαλλιώτη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι», δὲν παρουσιάζει τὸ ἴδιο ἱστορικοφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον. Σ' αὐτὴν καταγράφεται ἀπλῶς ὁ ὀρισμὸς τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν, ἐπισημαίνεται ἡ διὰ βίου παρουσία τους στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑπογραμμίζεται ὅτι «μόνη ἢ πρωτίστη αἰτία οὐ διὰ τινος σωματικῆς ἀφορμῆς, οὐδὲ συνδρομῇ δευτέραις αἰτίαις ἅπασι κοινῇ ὑπέσχε διωρισμένη».⁴⁷ Τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ προσελκύσει τὴν προσοχὴ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀπαρίθμηση —ἐν εἶδει συμπεράσματος μάλιστα— τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν —ἀπαρίθμηση ποὺ θυμίζει τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς στὴ Λογικῇ τοῦ Βούλγαρη, μὲ τὴν ὁποία ὅμως δὲν συμπίπτει.⁴⁸

Στὶς «ἐνστάσεις» καὶ «ἀποκρίσεις», ποὺ ἀκολουθοῦν, ὁ Καβαλλιώτης ἐμφανίζεται πότε ὡς φιλοσοφῶν θεολόγος καὶ πότε ὡς θεολογῶν φιλόσοφος. Τὸν φιλοσοφοῦντα θεολόγο ἀναγνωρίζουμε ἀσφαλῶς ἤδη στὴ «δεΐξη» του, στὴν ὁποία ὅχι μόνο ὀρίζει τὴν ἔμφυτο ἰδέα ὡς τὴν «ἡμῖν ἐναποτεχθεῖσαν, εἰδοῦν» τὴν «ἀπὸ πρώτου ἡλικίας σημείου, μέχρις ἐσχάτου τῇ προσεχούσῃ ἐτοίμως παροῦσαν», ἀλλὰ τὴ συνδέει καὶ μὲ τὸ «φῶς φυσικόν... ὃ ἀμέλει τὸ θεῖον πάντα νοῦν κοινῇ καταυγάζει, καὶ εἰδοποιεῖ φυσικῶς τοῖς εἶδεσι τῶν ἐνεργῶς, καὶ διακεκριμένως νοουμένων».⁴⁹ Στὴν περαιτέρω συζήτηση τῆς θέσης του, ὡστόσο, μὲ τὴν προβολὴ «ἐνστάσεων» καὶ «ἀποκρίσεων», ἡ ἐπιλογὴ τῶν ὁποίων ἐνίοτε μᾶς ἐκπλήσσει, ὁ Καβαλλιώτης ἐμφανίζεται κατ' ἀρχὴν ὡς γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ξέρεи νὰ ἀναδιατυπώνει καὶ νὰ συζητᾷ μὲ συντομία βασικὰ γνωσιοθεωρητικὰ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Καρτεσιου, ἀ-

46. Στὸ ἴδιο.

47. Πρβ. ὁ.π., σ. 266.

48. Πρβ. ὁ.π., σ. 267: «Ἄρ' ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι, οἷαι καὶ ἡ τοῦ εἶναι, καὶ τῆς γεννήσεως, καὶ τῆς ἀγαπήσεως, καὶ ἄλλαι οὐκ εὐαρίθμητοι, ἐξ ὧς δὲ ἡ τῆς τελειότητος.» Πρβ. ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 152 (οἱ ἔμφυτες ἰδέες κατὰ τὸν Καρτέσιο): «Καὶ ἔμφυτος μὲν αὐτῷ ἡ ἀπὸ γενετῆς ἡμῖν ἐγκατασπαρεῖσα Ἰδέα, οἷα ἡ τοῦ Θεοῦ, ἡ τοῦ ὄντος ἐν γένει, καὶ τῶν προσεῖναι ἀχωρίστως νοουμένων τῷ ὄντι, οὐσίας ὑπάρξεως, ἐνότητος, ἀληθείας, ἀγαθότητος, σχέσεως τάξεως, καὶ τῶν παραπλησίων».

49. Πρβ. *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 266. Πρβ. ἐπίσης σ. 209-213, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ θέση «Ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἔμφυτος ἡμῖν».

κόμη καὶ τοῦ Μαλεμβραχίου, τοὺς ὁποίους, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικά.

Ἔτσι, στὴ γενικὴ «ἐνσταση» πὼς «οὐδεμία ἡμῖν ἐστὶν ἐμφυτος ἰδέα», ἀφοῦ κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση «οὐδὲν ἐν τῷ νῷ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει», ὁ Καβαλιώτης «ἀποκρίνεται» πρῶτα ὑποστηρίζοντας ὅτι «οὐκ ὀλίγαι εἰσὶν ἰδέαι», ποὺ δὲν «ἔχουσι τὴν ἀρχὴν... ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων», καὶ στὴ συνέχεια ἀνασκευάζοντας ἐπιμέρους «δείξεις τῆς ἐλάσσονος», σύμφωνα μὲ τις ὁποῖες (α) «πᾶσα ἰδέα τὴν ἀρχὴν ἴσχει παρὰ τῶν αἰσθήσεων» καὶ (β) «τὸ ὃν κατὰ γένος κατὰ μόνην τὴν ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀφαίρεσιν νοεῖται». Στὶς «ἀποκρίσεις» του στὶς δύο αὐτὲς «δείξεις» ὁ φιλοσοφικὸς λόγος προέχει ἀναμφίβολα τοῦ θεολογικοῦ λόγου: «Τὸ κατὰ γένος ὄν» δὲν «περίκειται αἰσθητικὴν τινὰ ποιότητα», γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἰδέα του «οὐκ ἔχει τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων»: ἡ δὲ ἰδέα τοῦ κατὰ γένος ὄντος «οὐ πρόεισιν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων», γιὰτὶ, ἂν αὐτὴ δὲν «ἐνέκειτο ἡμῖν ἐμφυτος», δὲν θὰ μπορούσαμε «συνιέναι τί πνεῦμα κατὰ γένος, τί ἄνθρωπος, τί ζῶον, τί φυτόν, καὶ τᾶλλα». ⁵⁰

Ὁ φιλοσοφικὸς λόγος προέχει τοῦ θεολογικοῦ λόγου καὶ στὴν «ἀπόκριση» στὴν πρώτη ἀπὸ τις δύο ἀκόμη «ἐνστάσεις» ποὺ ἀκολουθοῦν —στὴν «ἐνσταση» πὼς «οὐδενὶ τρόπῳ ἢ καθόλου ἰδέα κατ' ἀφαίρεσιν γίγνεσθαι λέγεται εἰ μὴ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀπομάσσεται». Τὴν «γενικὴν ἰδέαν», ἀντιτείνει ὁ Καβαλιώτης, «ὁ νοῦς ἐποπτεύων, οὐ μᾶλλον τοῦτ' ἢ ἐκεῖνο τῶν καθ' ἕκαστα ἑαυτῷ παρίστησιν», ἀλλὰ «μορφῇ... τινὰ ἀφορᾷ καθόλου, ὅφ' ἦν» τὰ καθ' ἕκαστα «παρίστασθαι πέφυκεν». Ἐπομένως ἡ καθόλου ἰδέα «ἀφηρημένη λέγεται τῶν καθ' ἕκαστα... ὑπὸ πάντων... ἀπαντληθεῖσα», χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς πρέπει «περιέναι» ὅλα τὰ καθ' ἕκαστα «ἐπὶ τὸ λαβεῖν» τὴν ἰδέα τους «κατὰ γένος». ⁵¹

Ἡ συζήτηση τῆς θέσης ὅτι «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἐμφυτοι» ὀλοκληρώνεται μὲ τὴ διατύπωση μιᾶς δεύτερης, ὅπως τὴν ὀνομάζει, ⁵² «ἐνστασης» καὶ δύο «ἀντιστάσεων», στὶς ὁποῖες ὁ Καβαλιώτης καὶ πάλι «ἀποκρίνεται» ὡς φιλόσοφος καταφεύγωντας ὅμως τελικὰ σὲ θεολογικὰ ἐρείσματα. Στὴν «ἐνσταση» πὼς «οὐκ εἰσὶν ἰδέαι ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἐμφυτοι», ἀφοῦ «εἴ τις γεννηθεῖη πάσης αἰσθήσεως ἄμοιρος... οὐδεμίαν ἂν ἰδέαν περὶ τὰ πράγματα σχοίη», ἡ «ἀπόκριση» ἀρχίζει μὲν φιλοσοφι-

50. Πρβ. ὁ.π., σ. 267 κέ.

51. Πρβ. ὁ.π., σ. 269.

52. Ὁ Καβαλιώτης μετὰ τις «ἀποκρίσεις» του σὲ μία «ἐνσταση» καὶ σὲ δύο «δείξεις τῆς ἐλάσσονος» συζητᾷ δύο ἀκόμη «ἐνστάσεις», τις ὁποῖες χαρακτηρίζει ὡς πρώτη καὶ δεύτερη. Πρβ. ὁ.π., σ. 267-270.

κά, τελειώνει ὁμως θεολογικά: «ὁ γὰρ νοῦς κατὰ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἔξει ἄν, ζωὴ δὲ νοὸς ἐν διανοήσει κεῖται, ἥτοι ἐν τῇ προσλήψει τῇ κατὰ τὴν διάνοιαν καὶ τῇ ροπῇ τῆς βουλήσεως, διενόει ἄρα τρηνικαῦτα ἢ ψυχὴ οὐ τὰ αὐτῆς πόρρω, ἀλλὰ τῇ αὐτῇ παρόντα, καὶ αὐτὴν κινουῦντα, οὐδὲν δὲ μᾶλλον τῇ ψυχῇ πάρεστιν, ἢ αὐτὴ ἐαυτῇ ἐννόει ἄρ' ἐαυτὴν γινώσκουσα διὰ τινος συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ Θεὸν προσελάμβανε, παρ' αὐτὸν ἀενάως φωτισζομένη, καὶ τούτου ζῶσα εἰκὼν τυγχάνουσα.»⁵³ Πρὸς ἐνίσχυση μάλιστα τοῦ ἤδη θεολογίζοντος σκεπτικοῦ του ὁ Καβαλλιώτης δὲν παραλείπει —παραπέμποντας ταυτόχρονα καὶ σὲ ἔργο ἢ κεφάλαιο ἔργου του περὶ θεολογίας⁵⁴— ὅχι μόνο νὰ ὑπενθυμίσει τὴν καρτεσιανὴν θέσιν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «πᾶσα πρόσληψις ἡμῖν δι' ἰδεῶν ἐμφύτων, ἢ ἐπεισάκτων, ἢ πεπονημένων ἐγγίνεται δυνάμει τοῦ παρὰ Θεοῦ τεθέντος δεσμοῦ μεταξὺ ψυχῆς τε καὶ σώματος»,⁵⁵ ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπαριθμήσει, ὅπως ὁ Malebranche, τοὺς κατ' αὐτὸν πέντε τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους «ἐκάστα ἡμῖν τῇ διανοίᾳ παρίσταται καὶ αὐτῇ... ζυμφύεται».⁵⁶ Ὁ πρῶτος τρόπος εἶναι «καθ' ὃν τι ἐν ἐαυτῷ καθορᾶναι, ὃν τὸν τρόπον ὁ Θεὸς μόνος ἐπιγινώσκειται· ὁ δεῦτερος «καθ' ὃν οὐκ, ἐν ἐαυτῷ νοεῖται, ἀλλὰ δι' ἰδέας ἐναργεῶς, ἥτις μόνη τῷ τῆς ἰδέας ὀφείλεται ὀνόματι τῆς τὸ ὄν, ἢ τὸν τρόπον τοῦ ὄντος τῷ νῷ παριστώσης»· ὁ τρίτος ὁ «κατ' αἴσθησιν ἐνδογενῆ, εἰτοῦν κατὰ συνείδησιν, οἷα δὴ ἡ ψυχὴ τὰς διαθέσεις, καὶ τὰ αἰσθήματα αὐτῆς ξύνουιδεν»· ὁ τέταρτος ὁ «ἐξ εἰκασίας ἀνύεται, ὃν δὴ τρόπον αἱ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ψυχαὶ ἡμῖν καταφανεῖς γίγονται»· ὁ πέμπτος «καθ' ὃν κατὰ ἀποκάλυψιν θείαν, εἰτοῦν ἐκ πίστεως τὰ τῆς νοήσεως γίγνεται».⁵⁷

Στοὺς πέντε αὐτοὺς τρόπους, οἱ τέσσερις ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ

53. Πρβ. ὁ.π., σ. 269.

54. Πρβ. ὁ.π., σ. 270: «ἀλλὰ περὶ τούτου ἐν τῇ θεολογίᾳ σὺν Θεῷ εἰρησόμεθα.»

55. Πρβ. ὁ.π., σ. 269. Πρβ. ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 152 (σημείωση) καὶ René Descartes, *Meditationes De Prima Philosophia* III, 13 (: *Oeuvres de Descartes*, publiées par Charles Adam et Paul Tannery, Nouvelle Présentation, en co-édition avec Le Centre National de la Recherche Scientifique VII, Παρίσι 1964, σ. 37 κέ.).

56. Πρβ. *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 269-270. Ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 253-254 (σημείωση) καὶ Nicolas Malebranche, *De la recherche de la verité où l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme, et de l'usage qu'on en doit faire pour éviter l'erreur des sciences* II, 3, 7 (: *Oeuvres Complètes*, par André Robinet, I-II, Παρίσι 1958, σ. 842-844). Σημειώνουμε ὅτι ὁ Malebranche διέκρινε τέσσερις τρόπους, στοὺς ὁποίους ὁ Καβαλλιώτης πρόσθεσε καὶ τὸν «κατ' ἀποκάλυψιν».

57. Πρβ. *Μεταφυσική*, ὁ.π. σ. 269-270.

ἀποτελοῦν δάνεια ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Malebranche στὴ βουλγάρεια κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπόδοσή τους,⁵⁸ ἀναφέρονται οἱ δύο ἀκροτελεύτιες «ἀντιστάσεις» καὶ οἱ ἀντίστοιχές τους «ἀποκρίσεις», μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Καβαλλιώτης ἐπιστέφει τὴν ὅλη περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογία του. Στὴν πρώτη «ἀντίσταση» τίθεται ἔμμεσα καὶ ἀπὸ γνωσιοθεωρητικὴ σκοπιὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας μὲ τὴ διατύπωση ἐνὸς ἀπλοῦ καὶ γιὰ πολλοὺς ἀρκούντως πειστικοῦ συλλογισμοῦ: «Εἵπερ ὁ Θεὸς ἐν ἑαυτῷ παρ' ἡμῶν νοεῖται ἡμεν ἂν μακάριοι, ἀλλὰ ψευδὲς τὸ ἐπόμενον. ἄρ' καὶ τὸ ἡγούμενον.»⁵⁹ Στὴν «ἀντίσταση» αὕτῃ ὁ Καβαλλιώτης «ἀποκρίνεται» μὲ ἄλλο συλλογισμὸ ἀποδεχόμενος κατ' ἀρχὴν γενικὰ τὴν ἰσχὺ τῆς, τὴν ὁποία, ὡστόσο, στὴ συνέχεια ἀδυνατίζει «διαιρώντας» τὸ «ἡγούμενον» καὶ χρησιμοποιώντας ἐπιπρόσθετα, γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴ συζήτηση τῶν δύο θέσεών του ποὺ μελετοῦμε, τρία ρήματα σὲ πρῶτο ἐνικὸ πρόσωπο τῆς ὀριστικῆς τοῦ ἐνεστώτα χρόνου,⁶⁰ γεγονὸς ποὺ ὡς ἕνα σημεῖο ἴσως νὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν ἄρση θεολογικῶν κατὰ βάσιν ὑποθέσεων καὶ προτάσεων διλημματικοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση χαρακτήρα: «Διαιρῶ τὴν μερίζονα. εἵπερ ὁ Θεὸς ἐν ἑαυτῷ παρ' ἡμῶν οἷος ἐστὶ νοεῖσθαι ἐντελῶς... ἡμεν ἂν μακάριοι ὁμολογῶ, εἰ δὲ γε καὶ ἀτελέστερον θεωροῖτο, καὶ τὸ παρὰ τῆς φύσεως ἀμέλει φωτὶ ἀποφάσκω.»⁶¹

Θεολογικὸ παρὰ φιλοσοφικὸ εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο καταλήγει ἡ δεύτερη «ἀντίσταση», ἀφοῦ ἀναφέρεται καὶ πάλι στὸν τρόπο ποὺ ὁ Θεὸς νοεῖται «παρ' ἡμῶν»: «Τῷ Θεῷ ἕκτασις οὐκ ἔνεστιν ἀσωμάτῳ ὄντι. πῶς οὖν τὸ τῆς ἐκτάσεως εἶδος ἡμῖν ἐξ αὐτοῦ παραστήσεται;»⁶²

58. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *ὁ.π.*, σ. 153, σημ.: «Τετραχῶς γὰρ κατ' αὐτὸν [τὸν Μαλεβράγγη] ἡ ψυχὴ τοῖς νοητοῖς ἐπιβάλλει. "Ἦτοι γὰρ πρῶτον, ἐν αὐτῷ οἷον ἐνδύσει, τὸ νοητὸν ἡ ψυχὴ νοεῖ, ὥσπερ καὶ φῶς ὀφθαλμός, ἐν αὐτῷ τῷ φωτὶ θεᾶται καταλαμπόμενος· οὕτω γὰρ καὶ ὁ νοῦς τὸ ὄν νοεῖ τὸ Ἀκρότατον, οὐ μὴδὲν ἔχει ἐξεικονίσει καὶ δεῖξαι τὴν φύσιν... "Ἡ δεύτερον (φησὶ) νοεῖ τὸ "Ὀν δι' ἰδέας· τουτέστι δι' εἰκόνας οἷον Ἀρχετύπου, τῆς ἐν τῷ Θεῷ καὶ αὐτῆς ἐνοπτανομένης... Τρίτον δὲ νοεῶς τινῶν ἀντιλαμβάνεται ἡ ψυχὴ κατὰ Συνείδησιν (φησὶ) προσβολῶν τινων ἐπισθυμένη, ἃς αἶτε ἔξω, καὶ αἱ ἔσω Αἰσθήσεις, ὑφίστανται... Τέταρτος δέ, καὶ τελευταῖος αὐτῷ τρόπος, καθ' ὃν ἡμῖν αἱ τῶν ἄλλων (φησὶ) ψυχαί, καὶ εἰ τινα εἰσὶ παρὰ τὰς ψυχὰς εἶδη ἕτερα ἀμιγῆ ὕλης διαγιγνώσκονται.»

59. *Μεταφυσική*, *ὁ.π.*, σ. 270.

60. Τὸ μόνο ρῆμα, ποὺ χρησιμοποιήσε στίς «ἀποκρίσεις» τοῦ ὁ Καβαλλιώτης πρὶν σὲ πρῶτο πρόσωπο τῆς ὀριστικῆς τοῦ ἐνεστώτα, εἶναι τὸ ρῆμα «ἀπόφημι» (πρβ. *ὁ.π.*, σ. 265, 267, 268 καὶ 269).

61. *Ὁ.π.*, σ. 270.

62. *Στὸ ἴδιο*.

Στὴν «ἀπόκριση» τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ ὁ Καβαλλιώτης ὑπογραμμίζει ὅτι «τῷ Θεῷ ἔκτασις οὐκ ἔνεστιν εἰδικῶς, ἀλλ' ἐξόχως καὶ ὑψηλοτέρῳ τρόπῳ καὶ μάλα», ἐπισημαίνει ὅτι «τὰ σωματικὰ πάντα παρὰ» τοῦ Θεοῦ «δημιουργηθέντα νοερῷ τινὶ τοῦλάχιστον τρόπῳ ἐν ἑαυτῷ περιέχεται» καὶ συμπεραίνει ὅτι γι' αὐτὸ ἀκριβῶς «παριστᾶν ἡμῖν ἔχει αὐτὰ ὁ Θεός, ἢ ἀμέσως ἢ ἀφορμῇ τινῶν σωματικῶν κινήσεων».⁶³

Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καβαλλιώτη στὴν ὅλη προσπάθειά του νὰ καταδείξει τὴν ὁρρότητα τῶν δύο θέσεων του, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ» καὶ —θὰ προσθέταμε: ἐπομένως— «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ιδέαι τινὲς ἔμφυτοι», μᾶς ἐπιτρέπει ὡς ἓνα σημεῖο ὅχι μόνον νὰ ὀριοθετήσουμε τὶς ὁποῖες δυνατότητές του νὰ ἀρθρώνει φιλοσοφικὸν λόγο, ἀλλὰ καὶ νὰ διακριβώσουμε τὶς ὁποῖες συναρτήσεις ἢ διαφοροποιήσεις ἐπιμέρους ἀπόψεων του μὲ τὴν ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις ἄλλων Νεοελλήνων λογίων-φιλοσόφων: Ὁ Καβαλλιώτης κινεῖται ἀναμφίβολα στὴ γραμμὴ πλεύσης ποὺ χάραξε ὁ Δαμοδὸς στὸ *Συνταγματικὸν τῆς Μεταφυσικῆς* του καὶ ἀνέδειξε ὡς τὴν κατεξοχὴν συνάδουσα μὲ τὴν παράδοση ὁ Βούλγαρης κατ' ἀρχὴν —ὅπως ὑποθέτουμε— στίς φιλοσοφικὲς παραδόσεις του ἀπὸ τὸ ἔτος 1742 ὡς τὸ ἔτος 1759 στὴ Μαρουτσαία Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων, στὴ Σχολὴ τῆς Κοζάνης καὶ στὴ Σχολὴ τοῦ Ἀθῶνα καὶ στὴ συνέχεια στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ «περὶ τῆς πρώτης ἐννοίας» πρώτου βιβλίου τῆς *Λογικῆς* του, ὡς σημείωση τοῦ ὁποῖου ἐνσωμάτωσε τὸ ἱστοριοφιλοσοφικὸ δοκίμιό του «περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».⁶⁴ Ἀπὸ αὐτὴν τὴ γραμμὴ πλεύσης δὲν ξεμακραίνουν τὸν Καβαλλιώτη οἱ ὁποῖες διαφοροποιήσεις του ἀπὸ τὸ δάσκαλό του Βούλγαρη, ποὺ ὁ ὀξυδερκὴς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας θὰ διέκρινε κυρίως στὴν ἐκ μέρους τοὺς ἐκτίμηση τῶν τεσσάρων τρόπων τοῦ νοεῖν κατὰ τὸν Malebranche, τοὺς ὁποῖους ὁ πρῶτος ἀποδέχεται καὶ συμπληρώνει, ἐνῶ ὁ δεύτερος χαρακτηρίζει ὡς «ἀλλόκοτον... ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».⁶⁵

63. Πρβ. ὁ.π. Γιὰ τὴ γνωσιοθεωρία τοῦ Καβαλλιώτη στὸ εὐρύτερο ἱστοριο-φιλοσοφικὸ πλαίσιο τῆς νεοελληνικῆς διάνοησης κατὰ τὶς ἀπαρχὰς τοῦ 18ου αἰῶ-νος» πρβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, ὁ.π., σ. 46 κέ., 58 καὶ 61 κέ.

64. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 145-166: «Τῆς λογικῆς βιβλίον πρῶτον. Περὶ τῆς Πρώτης Ἐννοίας. Κεφάλαιον πρῶτον. Τίς ποτε ἐστὶν ἡ Πρώτη Ἐννοια. Καὶ ὅπως ἄρα ἐγγίνεται τῇ ψυχῇ.»

65. Πρβ. ὁ.π., σ. 153, σημ.: «Ὁ δὲ δὴ Μαλεβράγγης... τὰ τοῦ ὁμογενοῦς [τοῦ Καρτεσιῦ], ὃν ἄλλως διὰ πλείστου ἐποιεῖτο, παραδιορθούμενος, εἰς ἀλλόκοτόν τινα ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς φιλοσοφῶν παρενήγκαται.»

Τοὺς δύο περὶ τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν φιλοσοφοῦντες λογίους τοῦ 18ου αἰώνα συνδέει, ἄλλωστε, βαθύτατα ἡ διαρκὲς μέριμνά τους ὅχι μόνο νὰ ἀφήσουν ἐν μέρει ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνά τους («ἐν μέρει τε ἀποκείσθω») τὴν «τῶν Ὑπερφυῶν Ἐννοιῶν πηγὴν... ὡς Θειοτέραν... οὖσαν, καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας ὕρια ὑπερβαίνουσιν»,⁶⁶ ἀλλὰ καὶ νὰ προσαρμόσουν τὰ ὅσα οἱ ἴδιοι εἶχαν νὰ προτείνουν στὶς θεολογικὲς ἀρχὲς καὶ ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ τους.⁶⁷ Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς —παρὰ καὶ τὶς ἀκόμῃ καὶ σήμερα εὐδιάκριτες δυνατότητές τους νὰ ὑπηρετήσουν τῇ Δέσποινα τῶν ἐπιστημῶν διερευνώντας ἀπὸ κάθε ἄποψη ζητήματα τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς γνωσιοθεωρίας— φιλοσόφησαν θεολογοῦντες καὶ θεολόγησαν φιλοσοφοῦντες.

Τὸ ὅτι ὁ Καβαλλιώτης στὴν περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογία του ξεπέρασε, κατὰ κόρον θεολογῶν, τὸν Βούλγαρη δὲν μᾶς ἐκπλήσσει. Εἴθισται οἱ μαθητὲς νὰ ἀκολουθοῦν συχνὰ τοὺς παράδρομους καὶ ὅχι τὶς λεωφόρους ποὺ ἀνοιξαν οἱ δάσκαλοί τους.

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ

66. Πρβ. ὅ.π., σ. 158: «Καλείσθω δὲ αὕτη τῶν Ὑπερφυῶν Ἐννοιῶν πηγὴ· ἐν μέρει τε ἀποκείσθω ὡς Θειοτέρα τις οὖσα, καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας ὕρια ὑπερβαίνουσιν.»

67. Πρβ. καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἄποψη τοῦ Καβαλλιώτη στὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Μεταφυσικῆς*, ὅ.π., σ. 181: «Εἶγε τὸ θεῖον ὑπὸ τινων τάττεται ἐν τῇ κατηγορίᾳ, κατὰ χρηστικῶς τοῦτο γενέσθω διὰ τινὰ ἀναλογίαν μεταξὺ Θεοῦ καὶ κτίσματος τυγχάνουσιν. οὐ μὴ δὲ κυρίως, πῶς γὰρ ἐμπερικλεισθήσεται ὁ ἀπεριόριστος καὶ ἀπειρος ἐν πεπερασμένοις, ἅπασι, οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸ ὄν, ὡς εἰπόντες ἐφθήμεν, συνωνύμως ἀνήκει τῷ Θεῷ καὶ τοῖς κτίσμασι. σικαὶ γὰρ τὰ κτιστὰ τῷ Θεῷ παραβαλλόμενα.»